

2.3 СИЛОВА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВА: СУТНІСТЬ, МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ, СВІТОВИЙ ДОСВІД

*Тертична Любов Іванівна, к. е. н., доцент,
доцент кафедри економіки праці та менеджменту,
Національний університет харчових технологій (НУХТ),
м. Київ, Україна,*

Забезпечення стабільності функціонування та досягнення головних цілей діяльності кожного підприємства, всередині й навколо якого формуються загрози, вимагає запровадження комплексу заходів, що оберігають підприємство від випадкового або навмисного втручання в його функціонування. Ситуація ускладнюється не тільки погіршенням економічного становища України, тенденцією посилення криміногенної обстановки у сфері економіки, але й непрофесійною діяльністю та недобросовісною поведінкою власного персоналу підприємства. Все це зумовлює необхідність та актуальність системного дослідження силовій складовій економічної безпеки підприємств.

Необхідно зазначити, що теоретико-методологічні засади силовій безпеки підприємства, діагностики її рівня, механізму забезпечення ще не розроблені в достатній мірі вітчизняними та закордонними науковцями та потребують вдосконалення.

Силова безпека підприємства — це захищеність інтересів підприємства від фізичних, фінансових, моральних та інших негативних впливів [21, с. 168]. Вона включає:

а) забезпечення фізичної та моральної безпеки співробітників та керівників підприємства;

б) забезпечення захисту майна підприємства від негативних впливів, які можуть призвести до втрати цього майна або зниження його вартості;

в) забезпечення силових аспектів інформаційної безпеки підприємства та моральної безпеки його співробітників.

Виокремлюють наступні негативні дії щодо силової безпеки підприємства:

1) фізичні і моральні впливи особистого спрямування (спрямовані проти конкретної особистості) з метою завдання шкоди їх здоров'ю (фізичному й психологічному), а також репутації та матеріальному благополуччю, що є загрозою нормальній діяльності підприємства;

2) негативні дії, спрямовані на завдання шкоди майну, включаючи загрози зменшення активів підприємства (організації) і втрати ним (нею) економічної незалежності;

3) негативний вплив на інформаційне середовище суб'єкта господарювання (доступ до конфіденційної інформації підприємства, промисловий шпіонаж, дезінформація, знищення інформації тощо).

Основні причини дій, що негативно впливають на рівень силової безпеки підприємства:

- нездатність підприємств-конкурентів досягти переваг коректними методами ринкового характеру;
- кримінальні мотиви одержання злочинними юридичними (фізичними) особами доходів через шантаж, шахрайство або крадіжки;
- некомерційні мотиви посягань на життя та здоров'я керівників і працівників підприємства (організації), а також на майно підприємства.

Названі спонукальні мотиви можуть зумовити спроби негативного впливу (фізичного та морального характеру) на працівників підприємства.

Спроби фізичного усунення керівників, вищих менеджерів і головних спеціалістів спричиняються переважно зіткненням комерційних інтересів підприємств (організацій)-конкурентів, конфліктами керівництва підприємства (організації) з кримінальними організаціями (особами), а також політичними мотивами. Спроби морального тиску на працівників підприємства здійснюються з метою змусити їх учинити дії, що завдаватимуть шкоди соціально-економічній безпеці та ефективності діяльності організації. Виконавцями таких дій можуть бути представники криміналітету, корумповані чиновники служб безпеки та податкових служб або спеціально найняті для цього люди та організації.

Основними завданнями силової безпеки підприємства є [8, с. 192]:

- забезпечення фізичної та моральної безпеки керівництва, провідних фахівців, працівників підприємства;
- навчання персоналу розпізнавати небезпеки і вживати заходи самозахисту;
- забезпечення охорони приміщень, ліній зв'язку й устаткування та іншого майна підприємства;
- забезпечення захисту від комп'ютерних крадіжок;
- організація пропускного режиму;
- забезпечення захисту від рейдерства;
- розроблення заходів щодо попередження шахрайства, крадіжок.

Для оцінки системи силової безпеки підприємства застосовують низку показників, зокрема М. Ю. Журавель, Т. В. Полозова, О. В. Стороженко пропонують використовувати наступні показники [8, с. 192, 193]:

1. Коефіцієнт захищеності підприємства від незаконного проникнення ($K_{зпн}$) розраховується за формулою:

$$K_{зпн} = \frac{НП_в}{НП_{заг}}, \quad (1)$$

де $НП_в$ – кількість відвернутих спроб незаконного проникнення на територію підприємства, од.;

$НП_{заг}$ – загальна кількість спроб незаконного проникнення на територію підприємства, од.

2. Коефіцієнт комп'ютерного захисту ($K_{кз}$) розраховується за формулою:

$$K_{кз} = \frac{КК_в}{КК_{заг}}, \quad (2)$$

де $КК_в$ – кількість відвернутих спроб комп'ютерних крадіжок, од.;

$КК_{заг}$ – загальна кількість спроб комп'ютерних крадіжок, од.

3. Коефіцієнт фізичного захисту співробітників ($K_{фзс}$) розраховується за формулою:

$$K_{фзс} = \frac{ФШС_в}{ФШС_{заг}}, \quad (3)$$

де $ФШС_в$ – кількість відвернутих спроб заподіяти фізичну шкоду працівникам, од.;

$ФШС_{заг}$ – загальна кількість спроб заподіяти фізичну шкоду працівникам, од.

4. Коефіцієнт морального захисту працівників ($K_{мзс}$) розраховується за формулою:

$$K_{мзс} = \frac{МШС_в}{МШС_{заг}}, \quad (4)$$

де $МШС_в$ – кількість відвернутих спроб заподіяти моральну шкоду працівникам, од.;

$МШС_{заг}$ – загальна кількість спроб заподіяти моральну шкоду працівникам, од.

5. Коефіцієнт фізичного захисту керівників ($K_{фзк}$) розраховується за формулою:

$$K_{фзк} = \frac{ФШК_в}{ФШК_{заг}}, \quad (5)$$

де $ФШК_в$ – кількість відвернутих спроб заподіяти фізичну шкоду керівникам, од.;

$ФШК_{заг}$ – загальна кількість спроб заподіяти фізичну шкоду керівникам, од.

6. Коефіцієнт морального захисту керівників ($K_{мзк}$) розраховується за формулою:

$$K_{мзк} = \frac{МШК_в}{МШК_{заг}}, \quad (6)$$

де $МШК_в$ – кількість відвернутих спроб заподіяти моральну шкоду керівникам, од.;

$МШК_{заг}$ – загальна кількість спроб заподіяти моральну шкоду керівникам, од.

7. Коефіцієнт транспортної безпеки ($K_{т.б.}$) розраховується за формулою:

$$K_{т.б.} = \frac{B_{в.ц.т.}}{B_{вал}}, \quad (7)$$

де $B_{в.ц.т.}$ – вартість викрадених цінностей при транспортуванні, грн.;

$B_{вал}$ – валові витрати підприємства, грн.

Граничне значення має наближатись до 0.

8. Коефіцієнт досвіду роботи персоналу, що забезпечує силову безпеку ($K_{др}$) розраховується за формулою:

$$K_{др} = \frac{КПБ_1}{КПБ_{заг}}, \quad (8)$$

де $КПБ_1$ – кількість працівників служб силовій безпеці, що працюють на підприємстві більше одного року, осіб;

$КПБ_{заг}$ – загальна кількість працівників служб силовій безпеці, осіб.

9. Коефіцієнт надійності персоналу, що забезпечує силову безпеку ($K_{нп}$) розраховується за формулою:

$$K_{нп} = \frac{КЗП_{заг} - КПЗ_1}{КЗП_{заг}}, \quad (9)$$

де $КЗП_1$ – кількість працівників, звільнених за причиною спроби нанесення збитків (матеріальних або нематеріальних) підприємству, осіб;

$КЗП_{заг}$ – загальна кількість звільнених працівників, осіб.

10. Коефіцієнт фінансування силових служб ($K_{фсс}$) розраховується за формулою:

$$K_{фсс} = \frac{ВСБ}{ЗВ}, \quad (10)$$

де ВСБ – витрати на фінансування утримання служб силовій безпеки у поточному періоді, тис. грн.;

ЗВ – загальні витрати підприємства у поточному періоді, тис. грн.

11. Коефіцієнт захищеності майна та персоналу підприємства ($K_{зах}$) розраховується за формулою:

$$K_{зах} = \frac{В_{ох}}{Пч}, \quad (11)$$

де В_{ох} – витрати на охорону підприємства, грн.;

Пч – чистий прибуток підприємства, грн.

Рівень силовій складовій економічної безпеки підприємства можна також визначити на основі оцінки ймовірності реалізації загроз для цілісності майна та фізичної безпеки працівників підприємства. Ця ймовірність може бути розрахована як частота негативних впливів у минулому і поточному періодах діяльності підприємства або методом експертних оцінок (табл. 1).

Необхідно виділити важливу відмінність системи індикаторів щодо силовій складовій економічної безпеки підприємства від більшості інших складових. Вона полягає в тому, що практично єдиним прийнятним показником можна вважати показник ефективності вжитих заходів щодо

забезпечення силової складової економічної безпеки підприємства, що розраховується на основі оцінки понесених і запобігання шкоди за цією складовою та оцінки деяких статистичних даних щодо виду діяльності

Таблиця 1

Рівень силової складової економічної безпеки підприємства

Рівень безпеки	Умови			
	$P \leq 0,0001$ $\Pi_{м.в.} \approx P_3$	$P \leq 0,001$ $V_d < \Pi_{м.в.} \leq V$	$P \leq 0,01$ $\Pi_q < \Pi_{м.в.} \leq V_d$	$P \leq 0,1$ $\Pi_{м.в.} \leq \Pi_q$
Високий	$0,0001 < P \leq 0,001$ $\Pi_{м.в.} \approx P_3$	$0,001 < P \leq 0,01$ $V_d < \Pi_{м.в.} \leq V$	$0,01 < P \leq 0,1$ $\Pi_q < \Pi_{м.в.} \leq V_d$	$0,1 < P \leq 0,2$ $\Pi_{м.в.} \leq \Pi_q$
Середній	$P > 0,001$ $\Pi_{м.в.} \approx P_3$	$P > 0,01$ $V_d < \Pi_{м.в.} \leq V$	$P > 0,1$ $\Pi_q < \Pi_{м.в.} \leq V_d$	$P > 0,2$ $\Pi_{м.в.} \leq \Pi_q$
Низький				

Примітка: P – імовірність витрат; $\Pi_{м.в.}$ – величина можливих втрат; P_3 – власні засоби підприємства; V – виторг від реалізації продукції; V_d – валовий дохід; Π_q – чистий прибуток.

Джерело: складено автором на основі [22].

відповідних підприємств. Даний показник ефективності служить виразом приватного функціонального критерію (ПФК) забезпечення силової складової економічної безпеки підприємства і розраховується наступним чином [22]:

$$ПФК = \frac{Y_{np}}{3 + Y_{no}}, \quad (12)$$

де Y_{np} = статистичні дані по нанесенню збитку при крадіжках, що відбулися на підприємствах, що мали аналогічне оснащення;

Y_{no} = вартість обладнання, що знаходиться на підприємстві.

3 = заробітна плата охоронців.

Розрахунок рівня силової безпеки підприємства за цими показниками дозволяє оцінити:

- 1) рівень захищеності підприємства від незаконного проникнення;
- 2) рівень захищеності підприємства від комп'ютерних крадіжок;
- 3) рівень захищеності співробітників та керівництва підприємства від фізичних і моральних негативних впливів;
- 4) надійність персоналу, що забезпечує силову безпеку;
- 5) рівень фінансування силових служб підприємства.

Останнім часом все більшого поширення набуває створення фірм, які спеціалізуються на аутсорсингу, тобто їхня основна діяльність полягає у повному чи частковому виконанні завдань або ведення цілісних бізнес-процесів, що є не профільними для підприємства, але мають вагоме значення для його повноцінного функціонування.

На практиці за силову безпеку підприємства відповідає служба безпеки (охорони). Діяльність служби безпеки повинна ґрунтуватися на законах про охоронну і детективну діяльність, законах про державну та комерційну таємницю та інших законах.

До початку формування структури служби безпеки необхідно визначитися з її типом [7]:

I тип – служба, що входить до структури підприємства та утримується за рахунок його коштів;

II тип – служба, що існує як самостійна господарська одиниця (комерційної чи державної форми власності), послуги якої використовуються за плату.

На великих підприємствах і в банках створюються ради безпеки, служби безпеки або укладається договір з охоронною агенцією на обслуговування підприємства.

Служба безпеки здійснює такі функції:

- керує всіма ланками підприємства в сфері його безпеки;

- організовує пропускний режим, здійснює охорону приміщень, ліній зв'язку й устаткування, протидіє несанкціонованому доступу на територію підприємства;

- захищає інформацію від несанкціонованого доступу, забезпечує режим секретності документів і матеріалів;

- виявляє факти порушення законів про підприємницьку діяльність з боку державних органів;

- виявляє факти порушення договорів і контрактів партнерами і клієнтами підприємства;

- виявляє посягання на власність і майно підприємства;

- виявляє загрози для стабільної, прибуткової роботи підприємства;

- виявляє ознаки економічної недоцільності укладення договорів;

- протидіє недобросовісній конкуренції;

- стежить за переманюванням цінних співробітників підприємства конкурентами;

- вивчає партнерів, конкурентів;

- вивчає кон'юнктуру ринку, нові технології і т. п.;

- веде боротьбу з кримінальними угрупованнями, які посягають на контроль над підприємством;

- веде підбір і перевірку кадрів;

- взаємодіє з правоохоронними органами.

Структура служби безпеки залежить від низки чинників:

- характеру та специфіки діяльності підприємства;

- обсягів виробництва продукції;

- чисельності працівників підприємства;

- активності інноваційної діяльності, обсягів конфіденційної інформації;

- стану зовнішнього оточення та ринку (в тому числі налаштованості та активності конкурентів).

Служба безпеки підприємства може включати найрізноманітніші відділи, групи, підрозділи (рис. 1).

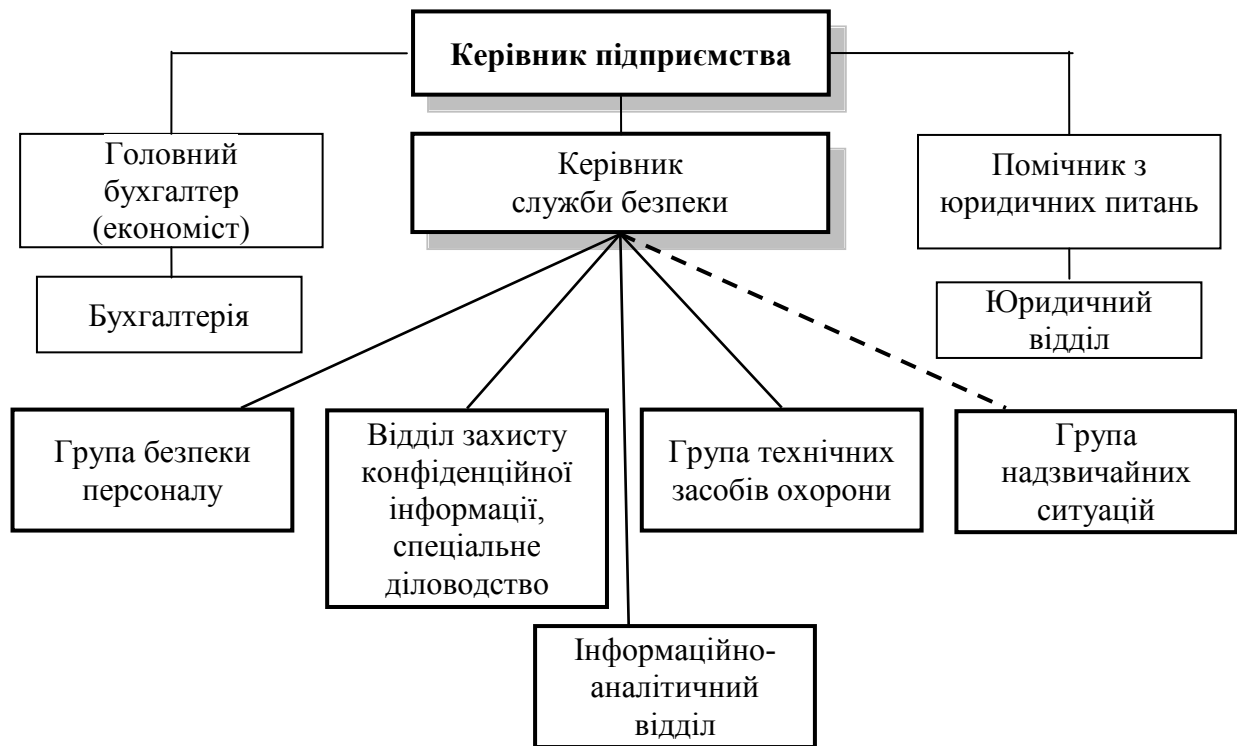

Рис. 1. Орієнтовна структура служби безпеки підприємства

Джерело: сформовано автором на основі [7].

До найбільш значущих структурних підрозділів можна віднести наступні підрозділи: охорони, відділу по роботі з кадрами, інженерно-технічного захисту, інформаційно-аналітичної діяльності, групи оперативного реагування, кризової групи (надзвичайних ситуацій). При цьому забезпечується пожежна безпека, збереження майна, або відмовляє в доступі на об'єкт. За допомогою організаційних заходів створюються спеціальні підрозділи, посади, патрулі, зони безпеки.

Фізична охорона (охоронна діяльність) на підприємстві є однією із вагомих складових системи захисту, що зумовлює необхідність чіткого визначення її повноважень (рис. 2).

Особливе становище в структурі СЕБ займає група надзвичайних ситуацій (кризова група). Підприємство і, відповідно служба безпеки, можуть працювати в двох режимах – звичайному і надзвичайному. При звичайному режимі не виникає серйозних загроз економічній безпеці

Рис. 2. Повноваження охоронної діяльності підприємства

Джерело: сформовано автором на основі [6, с. 257].

фірми, йде профілактична робота щодо їх попередження та діяльність всіх підрозділів проходить в повсякденному ритмі. Виникаючі проблеми та загрози носять локальний характер і долаються поточною роботою підрозділів підприємства, в тому числі службою безпеки. При надзвичайному режимі виникають несподівані загрози з високою або значною тяжкістю наслідків. У цьому випадку керівник служби безпеки або керівник підприємства збирає групу кризову групу, що включає

найбільш кваліфікованих в даній проблемі фахівців підприємства, для її вирішення. Ця група працює не постійно, а лише в міру необхідності.

Служба безпеки в процесі виконання завдань, функцій, які поставлені на неї, та реалізація наданих їй прав, взаємодіє з іншими структурами підрозділами суб'єкта господарювання (табл. 2).

Таблиця 2

**Взаємодія служб підприємства з метою забезпечення силовій
складової його безпеки**

Вид діяльності	Напрямок діяльності	Відділ (підрозділ) підприємства
Забезпечення фізичної і моральної безпеки співробітників	Охорона співробітників, збір інформації та превентивні дії з метою запобігання загрози безпеки	Служба безпеки Інформаційно-аналітичний підрозділ
Забезпечення безпеки майна і капіталів підприємства	Охорона майна (будівель, споруд, обладнання, транспорту) Охорона перевезень Страхування майна та ризиків Забезпечення безпеки інвестування	Служба безпеки Фінансова служба
Безпека інформаційного середовища підприємства	Захист від промислового шпигунства Збір інформації про зовнішнє середовище бізнесу	Служба безпеки Інформаційно-аналітичний підрозділ
Забезпечення сприятливого зовнішнього середовища бізнесу	Превентивні дії щодо запобігання загрози Робота з громадськістю та пресою Політика лобіювання	Вище керівництво підприємства Служба по зв'язках з громадськістю Служба безпеки

Джерело: складено автором на основі [22].

Зв'язок між структурними підрозділами як правило, ґрунтується на здійсненні:

- спільних дій;
- узгоджених дій;
- односторонніх дій.

Першочерговим завданням для успішного формування служби безпеки підприємства є підбір кадрів для роботи у даній структурі з урахуванням наступних вимог [7]:

- наявність відповідної освіти (за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра, спеціаліста або магістра) та професійних компетенцій (знань, навичок, умінь) щодо забезпечення безпеки на підприємстві;

- визначення у кваліфікаційних характеристиках (завданнях та обов'язках) конкретних завдань у діяльності із забезпечення безпеки на підприємстві;

- закріплення у посадових інструкціях персоналу підприємства відповідних прав та обов'язків із забезпечення безпеки;

- проходження відповідного інструктажу щодо методів забезпечення безпеки на підприємстві;

- наявність сформованої мотивації до забезпечення безпеки та відданості підприємству;

- систематичне проходження працівниками курсів підвищення кваліфікації з метою вивчення новітніх теоретичних досягнень та практичних методів роботи у відповідних сферах діяльності.

Детальні кваліфікаційні характеристики та назви робіт з економічної безпеки наведено у державних документах, таких як Національний класифікатор професій ДК 003:2010 та у Довіднику кваліфікаційних характеристик професій працівників «Безпека господарської діяльності підприємства, установи, організації» [4; 16].

Проте останнім часом все більшого поширення набуває створення фірм, які спеціалізуються на аутсорсингу, тобто їхня основна діяльність полягає у повному чи частковому виконанні завдань або ведення цілісних бізнес-процесів, що є не профільними для підприємства, але мають вагоме значення для його повноцінного функціонування.

Актуальність даної теми проявляється не лише на вітчизняному просторі, а й перебуває у центрі уваги міжнародних компаній [13]. Це демонструється сформованою у провідних державах світу мережею спеціалізованих агентств, які надають послуги у сфері безпеки бізнесу.

Так, за даними маркетингового дослідження [12], британський ринок аутсорсингу у сфері забезпечення економічної безпеки у 2013 р. становив 5 млрд. фунтів стерлінгів і зростає всупереч фінансовій нестабільності. Таку тенденцію можна пояснити складністю організації цього виду діяльності на професійному рівні з залученням висококваліфікованого персоналу та при порівняно незначних витратах. Саме розмір витрат є одним із домінуючих чинників, що схиляють підприємства до використання аутсорсингу даних послуг. Крім того, використання аутсорсингу дозволяє частково уникнути чи попередити настання дестабілізуючих чинників. Більшість представників бізнесу за кордоном вважають нерентабельним утримувати власну службу безпеки [14].

Світовий досвід свідчить, що розвинуті країни мають чітко визначені нормативно-правові основи для створення і діяльності систем забезпечення силової безпеки підприємств. Так, у більшості країн існує нормативно врегульована взаємодія поліції з суб'єктами господарювання, асоціаціями, бюро приватних детективних і охоронних служб у галузі запобігання правопорушенням. Проте, щоразу нові вимоги з боку суспільства до забезпечення правопорядку впливають на організацію правоохоронної діяльності іноземних компаній.

У багатьох країнах дедалі більше орієнтуються не лише на державні силові органи, а й на широке використання для забезпечення силової безпеки фірм суб'єктів недержавної системи безпеки (приватних детективних і охоронних служб). Світовий досвід переконує, що не всі види правоохоронних функцій у належному обсязі можуть виконувати

державні органи. Внаслідок цього за кордоном значного поширення набули адвокатські контори, приватні розшукові, детективні бюро тощо. Зважаючи на значні прогалини як в організаційному, так і в правовому аспектах даного сегмента забезпечення силової безпеки підприємств в Україні, вивчення та переймання зарубіжного досвіду є необхідним для національних підприємств.

Процес створення агенцій, що забезпечують силову безпеку, їх формування та розвиток має тривалу історію. Так, згідно даних [11], перше у світі агентство безпекового профілю виникло у Франції у 1834 р. Його засновником був Сюрт Ежен Франсуа Відок, бажанням якого було створити приватну поліцію. Основним видом діяльності цього агентства був захист підприємств від економічних злочинів. Всього лише за 20 франків в рік підприємству повідомлялася інформація про кредитоспроможність партнерів. Гаслом бюро Відока було: «Я звільнив Париж від злодіїв, тепер звільню торгівлю від шахраїв». Агентство швидко набуло популярності і вже за рік існування нараховувало понад 4 тис. клієнтів (комерсанти, банкіри, промисловці). Невдовзі воно стало надприбутковим і приносило понад мільйон франків на рік.

Приклад Франції швидко перейняли США і у 1850 р. у Чикаго було відкрите перше американське приватне розшукове агентство, а у 30-х роках ХХ ст. їх налічувалося вже понад тисячу [14, с. 143]. Визначною особистістю, яка спричинилася до створення першого американського приватного розшукового агентства був Алан Нат Пінкертон. Ідентифікаторами агентства були: емблема (широко відкрите око) і девіз («Ми ніколи не спимо») [11]. Агентство «Національне розшукове агентство Пінкертона» ефективно працює по всьому світу і до сьогоденішнього часу.

Переломним моментом, який дозволив ще більше популяризувати послуги приватних детективних агентств, були події після завершення

Другої світової війни, адже ті часи супроводжувалися значним зростанням злочинності, збільшенням кількості випадків промислового шпигунства, а також неспроможністю американської поліції задовольнити усі наростаючі потреби. Саме тому, приватні агентства почали розширювати сферу своєї діяльності й активно надавали послуги із охорони приватної власності фізичних та юридичних осіб, а також зі збору специфічної інформації.

У США щороку зростає кількість підприємств, які з метою економії коштів на страхові послуги, виплати компенсацій за збитками, що спричинили крадіжки власними працівниками, інвестують значні суми (до 6 млрд. дол. США) на угоди про охорону зі спецслужбами і більш ніж 11 млрд. дол. США на створення та оснащення власних служб охорони [9, с. 286]. За послугами правоохоронних органів звертаються у випадку розбоїв, нападів, проникнень, пограбувань фірми. Особливої уваги у США заслуговує протидія економічним злочинам, які вчиняються на підприємствах. У таких випадках до розслідувань залучаються приватні детективні агентства. Крім того, причинами, що зумовлюють вибір приватних служб замість державних, є небажання витратити кошти на судові тяганини, а також незначні масштаби нанесеної шкоди.

До повноважень приватних детективних агентств США належить розслідування справ щодо:

- крадіжки вантажів, документів;
- підроблення платіжних документів;
- фінансових махінацій, випадків хабарництва;
- комп'ютерних та інформаційних злочинів;
- крадіжок, що вчиняються працівниками фірми;
- одержання персоніфікованих даних щодо окремих громадян чи підприємств;
- пошуку зниклих осіб;
- охорони фірм та приватних осіб.

Вагомий мотив використання послуг детективних агентств пояснюється самими принципами роботи, основний з яких – нерозголошення інформації. Саме це і є вирішальним чинником, адже сприяє збереженню іміджу фірми на ринку і не допускає розголошення недостовірних даних у ЗМІ або передачу важливої інформації конкурентам. У зв'язку з цим понад 70% американських компаній звертаються за послугами до приватних детективних агентств [9, с. 286].

Складним є процес домовленостей та укладання угод про надання послуг між компанією і детективним агентством, адже необхідно уберегти фірму від витоку важливої інформації. У таких випадках укладається договір, у якому обумовлено всі нюанси, зокрема:

- тривалість, вид і обсяги робіт;
- об'єкти, які підпадають під охорону і спостереження;
- специфічні домовленості (конфіденційність, терміновість тощо);
- процес збору, зберігання, використання і знищення комерційної та іншої інформації, яка може висвітлювати фінансове, боргове чи інше становище підприємства.

Зазвичай, вартість таких конфіденційних детективних послуг коливається від десятків до сотень тисяч доларів США.

У США детективною діяльністю займаються близько 2 млн. приватних осіб (ця цифра вдвічі перевищує кількість штатних працівників поліції США), понад 4 тис. приватних детективних агентств, за послугами до яких щорічно звертається 7% жителів США. Прибуток за рік усіх детективних агентств США на 73% перевищує сукупний бюджет американських правоохоронних органів [14, с. 145].

Найсуттєвішою є діяльність великих детективних агентств США – агентства Пінкертона, Бернса, Уокенхата і Кідда, які ще називають «Великою четвіркою». Їхнього успіху і професійності не змогло досягнути жодне інше агентство типового виду діяльності у США, адже на ці 4

підприємства припадає половина грошового обороту усіх детективних агентств США. Так, детективна корпорація «Міжнародне детективне агентство Бернса» має понад 15 тис. висококваліфікованих працівників, які спеціалізуються на всіх безпекозабезпечуючих послугах, зокрема: пошук і затримання злочинців; пошук, збір і обробка специфічної інформації; ведення бухгалтерської звітності; робота з персоналом тощо. Понад 50 філій цього агентства розташовані по всьому світу.

В сфері нормативно-правового регулювання детективної діяльності у США виокремлюють наступні концептуальні положення правового регулювання детективної діяльності [20]:

- відсутність федерального закону про приватну детективну діяльність з регламентуванням цього виду діяльності кожним штатом окремо;

- існування трьох видів приватних компаній, що надають правоохоронні послуги: розшукові бюро, охоронні агентства, служби безпеки у різних промислових і комерційних структурах;

- у 40 з 50 штатів США існує практика видання різного виду ліцензій для можливості надання детективних послуг; маючи таку ліцензію детектив може здійснювати свою діяльність лише на території штату, який її видав.

Ліцензії на здійснення детективної діяльності у США є трьох видів:

- класу «А» – заборона здійснювати охоронну діяльність, основна сфера діяльності – збір інформації;

- класу «В» – заборона збору інформації, основна сфера діяльності – охоронна;

- класу «С» – комбінована ліцензія, яка дозволяє здійснювати і охоронну діяльність і займатися збором інформації.

Суворими є вимоги до осіб, які мають намір отримати ліцензію. Кандидату необхідно скласти письмовий іспит, сплатити вступний внесок,

а також відповідати специфічним вимогам кожного штату, наприклад, у Каліфорнії необхідно пред'явити документ, що засвідчує наявність практичного досвіду у сфері розслідувань не менше 6 тис. год., а при наявності диплому про вищу юридичну освіту – 2 тис. год., а також обов'язково скласти іспити на знання нормативно-правових документів США і англійської мови [14, с. 146].

У 16 штатах США обов'язковою умовою для отримання ліцензії є американське громадянство. У 22 штатах, щоб офіційно зареєструвати детективні послуги, необхідна характеристика чи рекомендаційний лист. Умовами, що унеможливлюють отримання ліцензії є зловживання алкоголем, довідка про перенесене психічне захворювання, звільнення зі збройних сил за специфічні провини [1].

Для влаштування на роботу в уже існуюче детективне агентство у США необхідно заповнити анкету, в якій навести відомості про стан здоров'я, життя і місця праці у минулому, надати рекомендаційні листи з попередніх місць праці, в окремих штатах – пройти бесіду з використанням поліграфа.

На американських підприємствах поширеним є досвід створення власних служб безпеки. Це дає змогу самостійно контролювати ситуацію на підприємстві, не залучаючи до цього сторонні фірми.

Складною проблемою є крадіжки і замінування. Тому підприємства звертають особливу увагу на оснащення приміщень новітніми системами контролю доступу, камерами слідкування, суворого підбору кадрів, проведення позапланових інвентаризацій.

На відміну від вітчизняних підприємств, американські підприємства створюють чисельні служби безпеки з чітким розподілом обов'язків, а працівникам цих служб забезпечують виплату високих зарплат. Мотивація праці працівників є надзвичайно важливою, адже перевірка карток безпеки, перегляд зображень моніторів, перевірка сумок рентгенівськими

установками, патрулювання – повноваження охоронця контрольно-пропускного пункту, вимагають постійної підвищеної уваги та зосередження, які можна забезпечити, заплативши йому хорошу зарплату.

Великобританія є державою із довготривалою історією. Тому і розвиток сфери безпеки бізнесу є багаторічним. Англія вирізняється тим, що має неабиякий досвід у забезпеченні силової безпеки підприємницьких структур. Важливо зазначити, що й перше детективне агентство було створене саме в Лондоні [14, с. 148].

Впродовж багатьох років приватна детективна діяльність існувала разом із державною системою забезпечення безпеки та з системами силової безпеки приватних підприємств. Державна система забезпечення безпеки приватних структур складається з силових органів, а також включає нормативне забезпечення даної сфери та організацію заходів превентивного характеру у різних сферах життя суспільства. Підприємці все частіше звертаються при виникненні проблем до недержавних структур, що працюють на ринку безпекозабезпечуючих послуг. Це зумовлено тим, що фірми бояться зіпсувати свою репутацію через розголос протиправних дій, що вчиняються їхніми працівниками або сторонніми особами щодо їх підприємств. Тому значна кількість інформації про численні випадки шахрайства, комп'ютерних злочинів, розкрадання інформації, дрібних крадіжок майна чи розголошення комерційної таємниці залишається прихованою від правоохоронних органів та суспільства. Крім того, приватні підприємства надають послуги, що вважаються незаконними для правоохоронних органів [10, с. 28]; так агентство «Argent» разом із розслідуванням випадків промислового шпигунства, забезпеченням силової безпеки комерційних підприємств і банківських установ, надає послуги з отримання конфіденційної інформації інших підприємств.

У Великобританії існують одночасно приватні детективні агентства, а також приватні комерційні і промислові служби безпеки підприємств, фірм, банків. До повноважень останніх належить:

- технічний захист об'єкта;
- дослідження ситуації на підприємстві;
- навчання та керівництво працівниками у екстрених випадках;
- контроль над діями працівників;
- боротьба із злочинами у ІТ сфері;
- забезпечення безпеки під час транспортування грошей і цінностей.

У приватних детективних агентств специфіка і сфера діяльності дещо відрізняється та полягає у наступному:

I. У сфері розслідування злочинів:

- розслідування ІТ злочинів;
- викриття випадків шахрайства;
- боротьба з економічними злочинами;

II. У сфері забезпечення економічної безпеки фірм:

- організація системи забезпечення економічної безпеки фірми;
- отримання інформації, що становить комерційну таємницю;
- дослідження ділової репутації, кредито- і платоспроможності клієнтів та партнерів;
- забезпечення особистої охорони, охорони об'єкта загалом.

Приватні структури, що займаються силовою діяльністю, тісно співпрацюють з державними службами в окремих сферах своєї діяльності. Так, одна із найбільших фірм «Сек'юрикор» надає послуги з охорони приміщень банків, приватних фірм, коштів, дорогоцінностей у процесі їх транспортування, а також осіб, які депортуються з Великобританії. Міністерство внутрішніх справ Англії на такі послуги приватних фірм витрачає понад 1 млн. фунтів стерлінгів щорічно [19].

Донедавна в Великобританії існувала ситуація, за якої був відсутній єдиний нормативно-правовий документ, що формулював вимогу про обов'язкову державну реєстрацію особи, яка надає детективні послуги. Ще з 90-х років XX ст. уряд гостро ставив питання перед парламентом про потребу обов'язкової реєстрації осіб, що надають детективні послуги, зі спеціальною перевіркою і обліком у поліції. Лише у 2001 р. цей процес завершився прийняттям закону «Про приватну індустрію безпеки». Він регламентує відносини у сферах відеонагляду, режиму доступу, діяльності тілоохоронців та охоронців. Саме з цього часу запроваджено обов'язкову реєстрацію приватних детективів і ліцензування їх діяльності. Одночасно із введенням таких порядків було створено спеціальний орган, який перевіряє та ліцензує приватну детективну діяльність – Security Industry Authority (SIA) – Орган індустріальної безпеки Великобританії.

Ліцензія SIA видається на термін три роки і коштує 245 фунтів стерлінгів. Як мінімум за 4 місяці до закінчення терміну дії ліцензії ліцензіат зобов'язаний надіслати запит для її оновлення. Для цього заповнюється запит типового зразка і сплачується сума 245 фунтів стерлінгів [15].

Типи ліцензій, що видає SIA: транспортування грошей і цінностей; особиста охорона; тілоохоронець; охорона приміщень; оператор CCTV; іммобілізація автомобілів (евакуатор); зберігач ключів (контроль доступу).

Кожен тип ліцензії вимагає від ліцензіата пройти відповідне навчання, по закінченню якого він подає до SIA комплект документів (кольорові фотографії, сертифікат про закінчення навчання за профілем, документи, що підтверджують особу, довідку про відсутність судимостей і чек про оплату). Кандидат очікує на позитивну чи негативну відповідь SIA від 1 до 2 місяців.

Особи, які успішно пройшли перевірку і отримали ліцензію, мають всі можливості для успішної роботи. Вагомим є той факт, що особи, які

пройшли перевірку в державних органах, мають доступ до криміналістичної лабораторії Лондона [14, с. 151]. Також їм надається доступ до центрального національного поліцейського комп'ютера, дані з якого розкривають інформацію за запитами про правопорушників, які підозрюються у крадіжках автомобілів. Крім того, вони мають доступ і до інших баз даних зі списками британських виборців і судових дос'є [20].

Важливим є те, що понад 70% приватних детективів Великобританії колись працювали в органах. Це дозволяє їм підтримувати співробітництво з поліцією під час своєї професійної діяльності.

Таким чином, сфера забезпечення силової безпеки приватних підприємств Великобританії є професійною та різномірною, що забезпечує високі показники її діяльності.

Упродовж останніх років підприємства Франції зіткнулися із збільшенням кількості злочинів, фактів комерційного шпигунства, атак хакерів на інформаційні системи, недобросовісної конкуренції, терористичних атак тощо. Ці та низка інших чинників зумовили потребу перегляду французькими підприємствами системи гарантування власної безпеки. Складним питанням для підприємств є вирішення проблеми необхідності створення власної служби забезпечення силової безпеки чи залучення сторонніх спеціалістів. Загалом, сектор послуг на ринку забезпечення безпеки у Франції складається з 23 сегментів, що згруповані за наступними напрямками: боротьба з тероризмом, електронні системи безпеки, спостереження і охорона, фізична безпека, продукція для здоров'я і безпеки, пожежна безпека та інкасація [5]. При цьому обсяг ринку послуг у сфері безпеки станом на 2008 р. становив 18,9 млрд. євро, а з кожним наступним роком зростає в середньому на 4,5-4,7%. Досліджуючи структуру даного ринку, можна зазначити, що на ньому домінують іноземні компанії, загальна кількість яких в 90-х роках XX ст. не перевищувала 20%.

Найбільшої популярності на французькому ринку отримали послуги фізичної безпеки, зокрема, постова охорона та послуги тілоохоронців, їх частка становить понад 78% серед інших послуг у сфері безпеки [2]. Промисловими підприємствами найчастіше використовується весь спектр послуг, а найбільші вкладення коштів відбуваються у системи спостереження та комп'ютерного захисту. Особливої уваги заслуговує організація системи силової безпеки на транспорті (аеропорти, морські порти, міський транспорт, який весь оснащений відеокамерами) та у навчальних закладах і державних установах.

У Франції існує специфіка, за якою жандармерія забезпечує безпеку державних установ та небезпечних об'єктів, а приватні охоронні структури працюють з підприємствами різних форм власності та видів діяльності. При цьому працівники жандармерії, що вийшли на пенсію, не мають права працювати у приватних охоронних компаніях, останні до своїх потенційних працівників висувають низку вимог: наявність ліцензії, яку видає поліція, відомості про відсутність занять іншого роду, зокрема, розслідувань, відсутність судимостей, успішне засвоєння інформації на спеціальних заняттях, відсутність служби в поліції.

Значного поширення у Франції набули приватні детективні агентства, попит на їх послуги постійно зростає, а безпосередніми замовниками виступають керівники та високопосадовці великих компаній, комерційних банків, страхових компаній і адвокатських бюро [10, с. 40]. Французьким законодавством передбачено, що створювати таку фірму мають право лише громадяни Франції. Перелік повноважень приватних детективних агентств на французькому ринку не є надто великим, вони здійснюють протидію зловживанню торговими марками, виявлення фактів недобросовісної конкуренції, попередження промислового шпигунства, забезпечення безпеки банківських установ.

Державні установи, банки, компанії Німеччини, поряд з використанням власних і самостійних детективно-охоронних агентств, активно використовують національні спеціальні служби для вирішення пріоритетних економічних проблем шляхом створення сучасних контррозвідувальних структур, що виконують функції підрозділів безпеки й охорони [3, с. 315].

Створені з ініціативи й за підтримки спецслужб детективно-охоронні агентства, служби безпеки перебирають на себе деяку частину оперативно-розшукової діяльності. Вони підтримують регулярні контакти і обмінюються оперативно значимою інформацією з органами поліції й контррозвідки, у деяких випадках здійснюючи навіть спільні заходи. Така діяльність зовсім не характерна для служб безпеки в США й Великобританії.

У ФРН приватне розшукове бюро має бути зареєстроване як «установа, що займається ремеслом (промислом)», оскільки «ставиться мета заробити гроші», і виконувати всі законоположення й постанови, що стосуються установ такого типу. Для засновника не потрібна фахова освіта або відповідний досвід роботи. Необхідною умовою для утворення бюро є наявність мінімального капіталу, що становить 50 тис. євро.

Приватні служби безпеки у Німеччині поділяються на дві групи:

- агентства, що надають фірмам і державним установам послуги із забезпечення безпеки об'єктів і осіб, які підлягають фізичній охороні;
- підрозділи охорони виробництва, створені самими фірмами й установами.

Для відкриття приватної служби безпеки (сюди також належать підрозділи охорони виробництва і спеціальні підрозділи із забезпечення фізичної безпеки клієнтів) і для укладення приватним охоронним підприємством контракту з будь-яким замовником (відомством,

підприємством, фірмою), відповідно до федерального Закону про приватні підприємства, необхідно мати спеціальний дозвіл влади.

У дозволі може бути відмовлено, якщо приватна служба не забезпечує належного рівня охорони або не має для цього достатніх професійних, фінансових, технічних та інших можливостей. Конкретні критерії «надійності безпеки» викладено у відповідних постановах і директивах федеральних земель.

Питання контролю за діяльністю приватних охоронних структур, їхнім оснащенням зброєю і спецтехнікою, збереженням ними службової таємниці й секретів фірм-клієнтів регулюються нормативними документами федерального міністерства господарства.

Широке залучення приватних служб безпеки для охорони режимних об'єктів, збільшення кількості підрозділів охорони на підприємствах і фірмах, здатних конкурувати з поліцією, змушують міністерство внутрішніх справ ФРН визначати й уточнювати завдання недержавних охоронних служб, аби не допустити їхнього перетворення в безконтрольну приватну поліцію.

У Бельгії нині налічується близько 400 приватних розшукових бюро й охоронних підприємств, у яких працює понад 3 тис. співробітників. Дозвіл на право займатися приватним охоронним бізнесом видає МВС країни. Його необхідно продовжувати кожні п'ять років у аналогічному порядку за визначену плату.

Міністерство внутрішніх справ Бельгії може відмовити у видачі дозволу, якщо заявник має судимість (був засуджений на термін більше ніж півроку). Колишні співробітники поліції, жандармерії і спецслужб можуть працювати як приватні детективи не раніше, ніж через 5 років після звільнення зі служби. Звіти про виконану роботу, що надаються клієнтам, мають відповідати визначеним критеріям і можуть бути перевірені відповідним органом. У разі порушення встановлених норм

приватний детектив позбавляється ліцензії, а також притягається до кримінальної відповідальності. Заборонено будь-яку діяльність детектива, що загрожує громадському порядку або державній безпеці країни.

У Фінляндії визначені чіткі правові межі існування й функціонування приватних охоронних організацій (Закон про приватний розшук і Закон про приватних охоронців). Для відкриття приватних розшукових бюро потрібен дозвіл відповідної влади. Якщо діяльність приватного охоронного підприємства здійснюється на території однієї губернії (області), то такий дозвіл видається губернатором, якщо одночасно в декількох губерніях, то урядом країни [18, с. 62].

Чинним законодавством Фінляндії визначено також загальні та обов'язкові вимоги до співробітників приватних охоронних організацій: наявність поліцейської або юридичної освіти, досвід роботи в місцевих правоохоронних структурах, високі моральні якості та благонадійність.

У Канаді діяльність приватних охоронних організацій регулюється спеціальними актами, які є складовими частинами законодавства провінцій. Кожна провінція, виходячи з місцевої специфіки, розробляє і приймає свої акти, в яких обумовлено умови створення й функціонування недержавних охоронних підприємств [18, с. 61].

Загальним обов'язковим аспектом для всіх актів є порядок організації, реєстрації й одержання дозволу на приватну розшукову діяльність на території провінції.

Під час реєстрації від особи, яка бажає організувати недержавне охоронне підприємство, можуть вимагати інформацію про її фінансове становище, освіту, компетенцію або будь-яку іншу інформацію, необхідну для видачі дозволу. У разі позитивного рішення керівник приватного охоронного підприємства зобов'язаний здати в орган, що реєструє, зразок посвідчення особи співробітника з новоутвореної організації.

У випадку припинення діяльності приватного охоронного підприємства його керівник зобов'язаний негайно повідомити про це реєстратора, повернути ліцензію і здати всі посвідчення співробітників.

Перші приватні охоронні підприємства в КНР виникли в містах, де найактивніше розвивалися нові форми господарювання, а також у спеціальних економічних зонах. Упродовж трьох років відпрацьовувалися методи діяльності цих служб, порядок їхньої взаємодії з правоохоронними органами.

У липні 1988 р. Держрада КНР затвердила Положення про приватні служби безпеки, розроблене міністерством громадської безпеки. Цей нормативний акт регламентує правовий статус приватних охоронних підприємств як госпрозрахункових і економічно самостійних організацій, що діють за контрактами, які укладаються з підприємствами й організаціями різних форм власності, так і тих, які співпрацюють з державними правоохоронними структурами [17, с. 292].

Досвід минулого свідчить про ефективність роботи приватних охоронних підприємств у сфері охорони об'єктів і певних громадян, консалтингових послуг, а також забезпечення громадського порядку під час проведення масових заходів. Характерно, що співробітникам приватних служб безпеки в Китаї заборонено мати при собі вогнепальну зброю або спеціальні засоби поліції, застосування яких може призвести до загибелі людей. В окремих випадках їм видають поліцейські кийки.

Простежується тенденція до розширення функцій державних і відомчих спецслужб щодо забезпечення безпеки комерційної діяльності приватнопідприємницьких організацій за кордоном, щодо організації й сприяння у формуванні в них власних груп і служб безпеки.

Таким чином, силова безпека підприємства полягає в забезпеченні фізичної безпеки працівників підприємства (насамперед керівників) та збереження його майна. До основних негативних впливів на цю складову

відносяться фізичні та моральні впливи на конкретних особистостей (особливо на керівництво та провідних фахівців) з метою завдати шкоди їх здоров'ю та репутації, що представляє загрозу нормальній діяльності їх підприємства. Оцінка рівня забезпечення силової складової економічної безпеки діяльності підприємства дозволяє визначити ефективність заходів щодо запобігання збитків від негативних впливів особистісної або майновій спрямованості, а основним завданням управління процесом забезпечення цієї складової є оптимізація витрат на заходи щодо забезпечення силової складової з метою досягнення мінімального прийняттого для підприємства рівня матеріального збитку при надійному забезпеченні фізичної безпеки співробітників підприємства, членів їх сімей та збереженні безпеки капіталів підприємства і основного майна. У країнах Європи, США, Канаді забезпечення силового захисту підприємницького сектору здійснюється недержавними структурами безпеки, зокрема у США чисельність працівників цих структур вдвічі перевищує штат поліції, що дозволяє знизити рівень державних видатків на її утримання. Проте, в Україні склалася принципово відмінна ситуація, яка не відповідає міжнародній практиці. Основна роль у формуванні умов, що сприяють досягненню високого рівня силової безпеки підприємств, належить не державним структурам, а безпосередньо підприємствам. Існуючі механізми державного регулювання даної сфери є малоефективними і лише в окремих випадках дають змогу захистити законні інтереси вітчизняних підприємницьких структур. На цьому підґрунті виникає дилема, адже впродовж останніх років значно погіршилася ситуація в економіці, загострилася ситуація в криміногенній сфері, збільшилася кількість випадків незаконної зміни власників підприємств тощо, а реагувати на всі ці дії повинна держава. З іншого боку українські підприємці недооцінюють необхідність приділяти значну увагу сфері забезпечення силової безпеки.

Список використаних джерел

1. Безопасность бизнеса. Опыт США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://union.kz/ru/biz/bezop/securitymeth/secbususa/txt.shtml>.
2. Безопасность по-французски. Viva la France! // Best of Security. – 2006. – № 9. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.bos.dn.ua/view_article.php?id_article=160.
3. Бизнес разведка. Внедрение передовых технологий: пер. с англ. / Кристофер Боган, Майкл Инглиш; под общей ред. Б. Л. Резниченко. – М. : Вершина, 2006. – 328 с.
4. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників [затверджено наказом Міністерства праці та соціальної політики України 29.12.2004 N 336 із змінами і доповненнями,] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN11827.html.
5. Доклад Коммерческой службы США о французском рынке безопасности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.buysusa.gov.
6. Економічна безпека підприємств : підручник / В. Л. Ортинський, І. С. Керницький, З. Б. Живко та ін. – К. : Алерта, 2011. – 704 с.
7. Економічні і соціально-трудові аспекти управління персоналом: теорія та приклади: колективна монографія / за заг. ред. д. е. н., проф. Драган О. І. – К.: Кафедра, 2017. – С. 208-219.
8. Журавель М. Ю. Оцінка рівня силової безпеки підприємства: практичні аспекти / М. Ю. Журавель, Т. В. Полозова, О. В. Стороженко // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2012. – № 37. – С. 191-193.
9. Зеркалов Д. В. Безпека комерційної діяльності. У двох книгах. Книга друга: Захист: [довідник] / Д. В. Зеркалов. – К. : Основа, 2006. – 800 с.
10. Зеркалов Д. В. Экономические проблемы. Безопасность бизнеса: в 4 книгах. Книга 3: [хрестоматія] / Д. В. Зеркалов. – К. : Науковий світ, 2008. – 143 с.
11. Історія створення приватних детективних агентств. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mair.in.ua/inquest/show/id/301?print>.
12. Каменская М. Аутсорсинг безопасности: зарубежный опыт / М. Каменская // БДИ: безопасность, достоверность, информация. Журнал для директоров и специалистов служб безопасности. – 2013. – № 5 (106). – С. 20-24.
13. Копитко М. І. Міжнародний досвід аутсорсингу економічної безпеки підприємств / М. І. Копитко // Матеріали Міжн. науково-практ. конф. «Сучасні наукові підходи до стабілізації економічного розвитку та економічної безпеки» (21-22 лютого 2014 р.) / Чернігівський державний технологічний університет. – Чернігів : Видавничий дім «Гельветика», 2014. – С. 23-25.
14. Копитко М. І. Комплексне забезпечення економічної безпеки підприємств (на матеріалах підприємств транспортного машинобудування): дис. ... докт. екон. наук: 21.04.02 / М. І. Копитко. – Київ, 2015. – 478 с.
15. Особенности лицензирования в Великобритании [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://strazha5.com/lizenzirovanie-gb.html>.
16. Національний класифікатор України : Класифікатор професій ДК 003:2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (<http://www.dk003.com/>).
17. Новикова О. Ф. Економічна безпека: концептуальне визначення та механізм забезпечення / О. Ф. Новикова, Р. В. Покотоленько; [наук. ред. О. І. Амоша]; НАН України, Ін-т економіки пром.-сті. – Донецьк., 2006. – 407 с.
18. Савенко М. М. Міжнародний досвід організації економічної безпеки підприємств / М. М. Савенко // Інвестиції: практика та досвід. – 2011. – № 4. – С. 60-63.
19. Ткачук Т. Міжнародний досвід організації економічної безпеки підприємств / Т. Ткачук // Бизнес и безопасность, 2009. – № 4. – С. 12-15.
20. Черков В. О. Приватна детективна діяльність в розвинутих країнах світу / В. О. Черков, П. О. Попов // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: Луганський держ. ун-т внутр. справ. Вісник, 2010. – Вип. № 2. – С. 248-258.
21. Шкарлет С. Теоретичні основи формування економічної безпеки підприємств / С. Шкарлет // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4 (33). – С. 161-171.
22. Экономическая безопасность предприятий, организаций и учреждений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uchebnikirus.com/ekonomika/ekonomichna_bezpeka_pidpriyemstv_organizatsiy_ta_ustanov_-_ortinskiy_vl/ekonomichna_bezpeka_pidpriyemstv_organizatsiy_ta_ustanov_-_ortinskiy_vl.htm.